

Strand 4: Research and doctoral theses in progress

Josep Llimona i el seu Taller¹

Josep Llimona. El perquè de tot plegat.

Josep Llimona i Bruguera (Barcelona, 1864-1934) és considerat un dels escultors més importants de la Catalunya del canvi de segle i un dels renovadors més destacats de l'escultura del moment. La seva producció suposa una ràpida superació del Realisme escultòric vuitcentista cap al Simbolisme que trenca amb l'art més anecdòtic. Podem dir, sense cap mena de dubte, que Llimona és un dels artistes clau d'un dels períodes més brillants de l'art català. Aquest fet fa que sempre sigui esmentat, que sigui especialment conegut, que sembli que no calgui afegir res més. Però quan ens endinsem dins el món de la historiografia artística, quan volem anar una mica més enllà de les obres més conegudes, observem un gran buit. Veiem que falten força peces d'aquest trencaclosques. Així doncs, malgrat la seva rellevància, la seva producció ha estat estudiada d'una manera, tot sovint, massa superficial.

Existeix una monografia específica de la vida i obra de Josep Llimona² però l'estudi, treball de final de llicenciatura de Manuela Monedero l'any 1964, a hores d'ara queda obsolet davant la manca de moltes dades i dels canvis que han patit algunes de les obres que se citen. Base per qualsevol recerca posterior, mostra encara moltes mancances que en alguns casos s'han anat fent evidents al llarg dels anys, però que en cap cas han estat resoltes. Alguns d'aquests buits passen per la desconeixença de la ubicació d'algunes de les obres, o fins i tot per un gruix important d'elles que no són citades en cap moment. Ens cal, per tant, refer gran part de la feina tot i que aquesta

¹ La present comunicació se centra en exposar el plantejament, part de l'estat de la qüestió i el resum dels objectius de la tesi doctoral que estem elaborant sota el títol "Josep Llimona i el seu Taller", dirigida per la Dra Cristina Rodríguez Samaniego i tutoritzada per la Dra Teresa-M. Sala Garcia, a la Universitat de Barcelona i vinculada al GRACMON. L'origen dels nostres estudis sobre Josep Llimona comencen anys abans, ja durant la llicenciatura. És per això que al llarg dels últims temps hem treballat diversos aspectes de la producció de l'escultor, participant en jornades i congressos i publicant articles al seu entorn, alguns dels quals quedaran esmentats al llarg de la comunicació.

² Manuela MONEDERO. *José Llimona, escultor*. Madrid. Editora Nacional. 1966.

primera investigació ens atorga moltes pistes. Tot això converteix en urgent la necessitat de dur a terme una revisió, reformulació i actualització de l'estudi de l'artista i del seu catàleg, essent conscients que considerem Josep Llimona com a un dels importants punts de partida de l'escultura catalana posterior. Tal i com veurem posteriorment, aquest serà, un apartat quasi introductor per al desenvolupament de la resta de la tesi doctoral.

A l'elaborar l'estat de la qüestió³ a l'entorn de Josep Llimona, a més del ja mencionat estudi de Monedero, observem com, una dècada més tard, la mateixa historiadora de l'art, juntament amb l'arquitecte José Manuel Infiesta, revisen el primer treball dels anys seixanta⁴. No podem oblidar tampoc, i més tenint en compte la seva proximitat cronològica i familiar, les "Notes biogràfiques sobre Josep Llimona", dins el *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*⁵, escrites pel seu nebot, Rafael Benet. Resultant ser el màxim recull biogràfic i creatiu sobre l'artista, Benet es lamenta de la falta d'interès per tal de documentar els fets que van envoltar l'escultor: "Josep Llimona fou d'aquests: vingué a la terra per crear els seus personatges en marbre o en bronze, però mai sentí la necessitat d'ordenar els seus «fets» en un arxivador.(...) Els fills de Josep Llimona, que heredaren del pare moltes virtuts, també heredaren la seva despreocupació per la precisió històrica"⁶. Aquest desinterès, complicarà en gran mesura les investigacions i, sovint, l'assoliment dels resultats tan desitjats. Trobem també un capítol de Josep Pla⁷, sempre amb el seu estil literari elegant que el caracteritza, on fa un retrat biogràfic de l'escultor que recupera idees presents al text de Benet, aconseguint anar encara una mica més enllà, però basant-se molt en els experiències i les paraules del nebot de l'artista. Més enllà del ja esmentat, hem de fer un gran salt cronològic per tal de trobar un text que ens apropi a l'escultor.

³ El següent estat de la qüestió es planteja com un resum del presentat dins la tesi, mostrant les línies principals però sense entrant en tots els seus detalls que farien l'apartat, en aquest cas, massa extens.

⁴ José Manuel INFIESTA i Manuela MONEDERO. *Josep Llimona i Joan Llimona. Vida i obra*. Barcelona. Thor. 1977.

⁵ Rafael BENET: "Notes biogràfiques sobre Josep Llimona", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, abril de 1934, 100-129.

⁶ R. BENET "Notes...", 100.

⁷ Josep PLA: "L'Escultor Josep Llimona", *Tres artistes. Tres senyors*, (Obra Completa de Josep Pla), Barcelona, Destino, 1992 (1971), p 867-950.

De forma posterior i de manera monogràfica podem citar dos textos. En primer lloc, un complet article de Judit Subirachs⁸ publicat l'any 2003, que considerem la darrera i única aproximació més actualitzada a l'obra de l'artista, i la que millor s'apropa a la idea d'un estudi més complert, malgrat de tractar-se d'un capítol dins un volum enciclopèdic. Hem de dir, a més, que va ser Judit Subirachs una de les especialistes qui, en una de les etapes que ja queda llunyana dins la nostra recerca, ens va empènyer a avançar amb el present estudi, davant la consciència de la seva necessitat⁹. D'altra banda trobem el catàleg sobre l'exposició duta a terme al llarg de l'octubre i novembre de 2004, al Museu Nacional d'Art de Catalunya¹⁰, sobre els germans Llimona. En aquest darrer cas, el citat catàleg resulta ser un recull de gran part del que ja havia estat publicat fins al moment, sense mostrar cap aportació destacada, tenint en compte, a més, que l'exposició no va resultar ser massa innovadora i ni tan sols mostrava totes les obres del fons del museu realitzades per l'escultor.

La resta de bibliografia que cita l'autor sol ser molt més superficial, per molt que és possible anar trobant pistes que ens ajuden a omplir buits, per tal d'anar creant la biografia i el catàleg raonat definitiu que es mereix l'artista. Amb el vist fins ara entenem que una part essencial de la present tesi és desenvolupar l'estudi exhaustiu sobre Llimona i la seva producció anant molt més enllà del que s'ha fet fins ara. La revisió, de fet, pretén superar la faceta de l'artista com a escultor, ja que, si bé el modernisme és considerat un dels moviments artístics més complets per ser un dels moments en què l'art arriba a tots els detalls, fins als més quotidians, Josep Llimona també participa, en part, d'aquesta multidisciplinarietat. Tractem, doncs, de catalogar també, tant els seus dibuixos com les joies, peces de vaixel·la, o medalles que dissenya

⁸ Judit SUBIRACHS: "Josep Llimona, la superació de l'anecdotesisme vuitcentista", *El Modernisme: les arts tridimensionals. La crítica del modernisme* (volum IV), Barcelona, Ed. L'isard, 2003.

⁹ Judit Subirachs va formar part del tribunal que va evaluar el projecte de final de Màster (l'equivalent a l'antic DEA), juntament amb les doctores Mireia Freixa i Teresa-M. Sala. L'estudi, que es va titular "La figura femenina dins l'obra de Josep Llimona", va ser resumit en un article publicat a la *Revista de Catalunya*. (Natàlia ESQUINAS: "La figura femenina dins l'obra de Josep Llimona (més enllà del *Desconsol*)", *Revista de Catalunya*, 273-274, setembre-octubre de 2011, p. 100-129.

¹⁰ *Joan Llimona (1860-1926) – Josep Llimona (1864-1934)* (catàleg d'exposició, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2004), Barcelona, MNAC, 2004.

al llarg de la seva vida, material que no ha estat recollit mai de forma tan completa i que en el millor dels casos simplement s'ha insinuat. Per tal de realitzar tot això està essent necessària la consulta d'una llarga llista hemerogràfica i de documents de fonts molt diverses que ens estan ajudant a confeccionar el que entenem com a catàleg definitiu de Josep Llimona, a més dels contactes amb la família que, a vegades ens aporten els detalls més quotidians del creador.

Analitzar l'obra de Llimona comporta també l'estudi de les influències que va anar rebent l'artista al llarg de la seva vida, a partir especialment de viatges però també, per exemple, d'exposicions que va poder veure a la ciutat¹¹. Posem en relació algunes de les seves peces amb la d'alguns escultors més o menys contemporanis que van marcar la seva producció.

Influències i correspondències

Hem d'entendre com un aspecte ben coherent que en un estudi d'aquestes característiques sigui necessari posar l'obra del protagonista en relació a la d'aquells artistes que van exercir una determinada influència en la seva producció. En el cas llimonià sempre s'han citat de manera prou superficial aquestes influències. Amb això fem evident que al llarg de la tesi es dedicaran apartats concrets on es desenvoluparan conceptes, ja siguin formals o iconogràfics que uneixen la seva producció amb la d'altres com per exemple, com no, el cas de Rodin i de Meunier¹².

¹¹ La Barcelona de l'entorn del 1900 és una Barcelona definida a nivel artístic per tot un seguit d'Exposicions Internacionals de Belles Arts on els visitants poden veure obres d'artistes d'arreu. Entre molts exemples destaquem, per la relació que veiem amb l'obra llimoniana, la V Exposició Internacional de Belles Arts de Barcelona, el 1907. En ella, a la Secció Belga, es dedicà una sala en exclusivitat a l'obra de Meunier, mort dos anys abans. (veure "V Exposició Internacional de Belles Arts", *Il·lustració Catalana*, 209, 2 de juny de 1907, p. 348; i "L'escultor Constantin Meunier al seu taller (Clusura de l'Exposició de Belles Arts, 1907.", *Il·lustració Catalana*, 229, 20 d'octubre de 1907, p. 680.)

¹² Sobre el cas de Constantin Meunier en estudis anteriors vam plantejar el gran contacte que existia entre l'escultor belga i el català, concretament a partir de les obres *Monument aux travail* i *El Monument al Dr Robert* respectivament. El text, encara inèdit, va ser presentat sota el títol "Josep Llimona and Constantin Meunier". com a comunicació a *ModernArt.Cat, Internacional Conference*, el 24 i 25 de Juny de 2011, a Londres, al congrés organitzat per The Centre for Catalan Studies de la Universitat Queen Mary de Londres.

De la mateixa manera, posar en paral·lel l'obra de Llimona amb la d'altres escultors contemporanis ens ajudarà a entendre el context d'execució de moltes peces, així com el creixement i l'evolució paral·lela de l'art i els tallers en un moment prou concret com seria finals del segle XIX enllaçant amb la primera meitat del segle XX.

Els Deixebles de Josep Llimona

Malgrat podríem considerar que el noucentisme va criticar llargament alguns dels aspectes del modernisme i tot el que el va envoltar, Llimona és un dels escultors que va ser respectat i admirat pels artistes de la generació que el va seguir. De fet, alguns dels noms que sobresortirien en les dècades posteriors com a alguns dels més rellevants del noucentisme, van passar pel taller de l'escultor, com és el cas d'Enric Casanovas.

Respecte a aquesta admiració, recuperem les paraules d'un altre escultor, Manolo Hugué, a partir de l'anècdota recollida per Josep Pla en la seva biografia sobre Llimona:

“En la paorosa dialèctica de Manolo Hugué, Llimona no sols fou respectat, sinó admirat. Potser fou l'únic escultor coetani que Manolo elogià sense reserves, sistemàticament.

-Hauríeu hagut de veure –ens havia dit moltes vegades- com Llimona deixava el fang, com el treballava amb els dits. Era una pura meravella. Deixava el fang fresc com una rosa, la forma li sortia de les mans a raig, els seus dits contenien una capacitat de formació d'una sensibilitat indicible.

I d'acord amb la seva teoria segons la qual els homes tenen la intel·ligència en els òrgans de més rendiment sensible, afegí:

-Com tots els grans escultors, Llimona, tingué la intel·ligència en el tacte, en els dits.”¹³

¹³ J. PLA: “L'Escultor...”, p. 927

La manca d'estudis relacionats amb l'escultor queda encara més evident quan pretenem crear el nexa d'unió entre l'artista i la generació que el segueix. És per tot això que ens plantegem tot un seguit de preguntes a les que volem donar resposta amb la present investigació: Qui són el seus deixebles? Col·laboren estretament amb ell fins al punt de poder parlar de l'existència del Taller de Llimona, tal i com sabem que succeeix amb altres grans escultors del moment? O potser la seva influència queda marcada, d'altra banda, per tot un seguit d'artistes que passen pel seu taller per aprendre les seves doctrines, parlant únicament del concepte de la creació d'una possible "Escola Llimona"? Qui són exactament aquells que conviuen de prop amb l'artista i fins a quin punt rebran la seva continuïtat? Podem parlar d'un seguiment concret dins dels diversos camps escultòrics (formals, estilístics, iconogràfics, tècnics...)? Com es plasma l'ensenyament de Llimona en la generació que el segueix?

El segon bloc d'aquesta tesi, pretén aprofundir en l'estudi de tot un seguit d'artistes que van passar pel taller llimonià i que, en alguns casos, resten pràcticament oblidats en la memòria historiogràfica. Alguns d'aquests noms amb prou feines han estat citats, i de la majoria manca una mínima monografia i catàleg. El desenvolupament d'aquest projecte preveu ser un punt de partida per possibles futurs estudis al esbossar capítols dedicats a autors que sabem, o estem descobrint, que van passar pel taller de gran mestre. D'alguns d'aquests personatges que van estar, desconeixem quant temps, entre les obres del mestre, ens resta només el nom i la notícia del seu pas pel taller, afegint com a molt la seva procedència, tal i com succeeix en el cas d'un escultor peruà, Arturo Velasco, de qui encara no sabem molt més a part del nom i l'origen.

Per tal de poder analitzar fins a quin punt l'obra de Llimona troba continuïtat en els artistes posteriors, queda encara més justificada la necessitat d'elaborar el seu catàleg raonat que ens ajudi a arribar a l'objectiu final i innovador que pretén assolir aquesta investigació: qui són de manera més concreta els deixebles de Llimona, com treballen i s'organitzen en el taller, quina relació existeix entre ells i, especialment, com arriben les influències del mestre en els deixebles per acabar definint l'existència d'aquesta possible Escola o Taller Llimona.

D'entre aquests artistes que hem anat trobant, seleccionem un grup concret amb l'objectiu de poder fer un estudi més exhaustiu i específic, repassant part de la seva trajectòria i centrant-nos finalment, en els aspectes en comú amb Llimona o amb aquells que el distingeixen i el fan especial, estudiant fins a quin punt el mestre deixà empremta de forma evident, o resultà ser un pas més en el camí del nou artista. Per tal que el resultat de la tesi aportí el màxim de novetats possible, l'elecció dels escultors anirà en gran part vinculada a aquells artistes menys estudiats, entenent que n'hi ha alguns que tenen un mínim de bibliografia al seu entorn, trobant algunes monografies¹⁴. Hem d'entendre que les influències no seran les mateixes en els casos en què el deixeble passés un temps més curt o més dilatat. De la mateixa manera, Llimona rebé escultors al llarg de tota la seva vida i per tant hem de diferenciar els que passaren en èpoques més primerenques, com Casanovas, qui estigué al taller a l'entorn del 1898, o aquells que ho feren de forma molt més tardana, com és el cas d'Antoni Ramon González¹⁵, que estigué amb Llimona des del 1928 fins a la seva mort, sent ell qui executà la màscara mortuòria del mestre, el bronze de la qual encara conserven els descendents més directes de l'artista.

El Taller de Josep Llimona

Sovint, el treball dins un taller d'artistes, ens resulta desconegut. A vegades ens titllen -als historiadors de l'art- de mirar-ho tot amb ulls massa teòrics. En tot cas és cert que sovint pequem de ser-ho i constantment -els artistes- ens ho diuen. Un dels punts bàsics de la nostra tesi és entendre, o si més no apropar-se, a l'experiència del taller. Les dades sobre el Taller de Josep Llimona semblen ser inexistentes. No resten pràcticament documents, i les fotografies que trobem no s'assemblen a la imatge que podem tenir d'un taller actiu, malgrat ser-ho. Per tal d'introduir-nos dins aquest context, d'una banda

¹⁴ Un dels artistes que ha gaudit de més fortuna historiogràfica és Enric Casanovas (Barcelona 1882-1948), qui de ben jove passà una temporada en el taller de Josep Llimona. Una de les seves especialistes és Teresa Camps, qui ha publicat diversos textos en relació a l'artista (*Enric Casanovas* (catàleg d'exposició, Palau de la Virreina, 1984), Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1984.)

¹⁵ Antoni Ramon González (La Unión, Múrcia, 1909-Barcelona, 1980) des de ben petit va anar a viure a Barcelona, on va ser deixebles de Miquel Soldevila i de Josep Llimona. Igual que en el cas d'aquest darrer, va destacar per l'escultura de caire monumental i funerària.

pretenem posar el relació el taller de Llimona amb el d'altres artistes que li són més o menys contemporanis dels quals en tinguem notícia, prenent exemples a nivell català, espanyol i també de caire més internacional. Per altra banda, intentant posar-nos més en la pell de l'aprenent dins un taller, defensem la necessitat d'apropar-nos a la realitat creadora amb un intent d'entendre els treballs i les tècniques en primera persona. Aquest, possiblement, va ser un dels motius que van fer que, en paral·lel a la realització de la tesi doctoral, comencés a sovintejar el taller d'un escultor. En ell, més enllà d'aprendre l'art del dibuix i ser conscient de la necessitat prèvia del domini dibuixístic abans de l'escultòric, veiem l'evolució, el procés creatiu, el *work in progress*, que ens acusen que perdem de vista els teòrics de l'art. Veure i viure la creació d'un relleu, sentir definicions teòriques al costat de l'execució pràctica, experimentar la necessitat de prendre apunts del natural, observar el procés de buidatge d'una escultura, la creació de motllos, entre altres tècniques i treballs, ens fan apropar, malgrat la distància cronològica, al taller imaginat de l'escultor Llimona, tot combinat amb les preguntes que l'escultor Jorge Egea¹⁶ va responent davant l'ignorància de la teoria.

Amb tot el que hem explicat a les darreres pàgines, veiem que quan parlem del Taller de l'escultor, estem dirigint-nos cap a dos sentits que podríem definir com a el físic i el conceptual. El taller físic és el que resseguim a partir de les dades que ens facilita el ja mencionat Rafael Benet, quan, a la mort del seu oncle, repassa les adreces que li consten dels tallers on va treballar Llimona, sempre a Barcelona¹⁷. Les dades de

¹⁶ Jorge Egea Izquierdo (Saragossa, 1975). Doctor en Belles Arts per la Universitat de Barcelona, combina la docència universitària i al seu taller amb la creació artística. Deixeble de Jassans, les seves obres han estat exposades a diversos països europeus arribant fins als Estats Units i Japó. Destaquen algunes exposicions que ha organitzat i en les que participa com *Transformare* (Museu Marès, Barcelona) *Et in Arcadia* (Museum of Classical Archaeology, Cambridge i Museu Europeu d'Art Modern, Barcelona) i *Sotto Luce* (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona). Ha estat un dels coordinadors de l'exposició "Un segle d'escultura catalana" (Museu Europeu d'Art Modern, Barcelona). Resulta quasi un *divertimento* fixar-se que Egea va ser deixeble de Jassans, qui ho fou de Rebull, qui tingué com a primer gran referent escultòric a Casanovas, qui passà pel taller de Llimona.

¹⁷ Tot i així, sabem que, puntualment, executà alguna peça fora dels seus tallers barcelonins. Recordem per exemple els seus estius a Terrassa, amb la família de la seva dona, Mercè Benet, on sembla ser que tingué una mena de taller improvisat: "Josep féu a la nostra casa pairal algunes escultures, habilitant com a taller, de vegades, una cambra del primer pis que dóna a llevant-nord i que anomenem «el quarto fred», i altres vegades en una altra cambra de les golfes. A casa hi féu el retrat de la germana de la seva muller, anomenada Concepció, que era aleshores

Benet són prou acurades fins al punt d'emmarcar algun fet o l'execució d'una o altra obra en algun dels sis tallers en què situa a l'escultor, tot i que no sempre aconsegueix l'adreça exacta¹⁸. D'alguns d'aquests tallers ens resten fotografies amb obres o fins i tot amb l'artista, o bé treballant o bé posant (fig. 1). En elles, però, mai surt acompanyat de deixebles, aprenents o ajudants, com si que trobem en imatges d'altres artistes contemporanis. Destaquem el cas d'Eusebi Arnau i Mascort (Barcelona, 1863-1933), un dels artistes de l'època i que podem estudiar com a més paral·lels del cas Llimonià, amb un taller molt actiu. D'Arнау conservem fotografies on surt al taller, amb alguna de les seves obres, però també trobem publicada alguna imatge on observem un bon nombre d'ajudants que treballen en les seves peces¹⁹. Si es conservés alguna fotografia similar del taller Llimonià seria una dada bàsica per entendre el seu treball així com per poder reconèixer alguna de les persones que hi figuressin. Aquesta idea ens lliga amb el que hem anomenat el taller conceptual entenent-lo com a aquell grup de persones que van sovintejar el taller de l'artista ja sigui com a deixebles, com a aprenents o com a ajudants. Així com hem comentat el cas d'un altre artista català contemporani, pretenem posar-lo en relació a d'altres més internacionals i potser amb una cronologia no tan paral·lela, alguns dels quals van ser influències per l'escultor.

A l'entorn de la tesi

Entenent que la tesi "Josep Llimona i el seu Taller" no està en els seus inicis sinó que hi ha tota una trajectòria al darrera, alguns dels temes aquí esmentats, així com altres que no han quedat tan evidenciats, ja han estat presentats en altres congressos i publicacions, abordant temes que van des de l'estudi iconogràfic de la figura femenina²⁰, un anàlisi exhaustiu sobre el *Monument al Dr Robert* i les seves vicissituds a través de la història²¹, a un article que desglossa les diverses versions i contextos de,

una criatura tendra i bonica. També hi reféu l'original per al bàcul del bisbe de Vic, a ben segur el seu primer «Sant Jordi»." (R. BENET "Notes...", 117)

¹⁸ R. BENET "Notes...", 118-119.

¹⁹ Maria Isabel MARÍN, *Eusebi Arnau* (Gent Nostra), Barcelona, Infiesta Editor, 2006, p. 40

²⁰ N. ESQUINAS: "La figura..." p. 100-129.

²¹ Natàlia ESQUINAS: "El *Monument al Dr Robert*", *Emblecat*, 2, 2013 (en premsa)

possiblement, l'obra més coneguda i popularitzada de l'artista, el *Desconsol*²² entre d'altres.

L'especialització desenvolupada al llarg d'aquests anys no ha girat a l'entorn exclusiu de Josep Llimona sinó que, de manera lògica, s'estén al voltant de l'escultura de finals de segle XIX i principis del XX, amb especial menció al cas català. En aquest context s'han realitzat estudis com el dut a terme amb la Dra Cristina Rodríguez sobre el Monument al general dominicà Ulises Heureaux, de Pere Carbonell.²³

Resumint objectius

Així doncs, i com a resum i conclusió final, amb la tesi "Josep Llimona i el seu Taller" pretenem mostrar una nova visió actualitzada de la producció de l'escultor Josep Llimona i Bruguera amb un catàleg raonat definitiu, posant-lo, a més, en relació amb els seus deixebles per tal saber qui són i per tal de veure les connexions artístiques i formatives que existeixen entre ells, intentant entendre com funcionava el seu taller, així com, també, situar-lo en context amb altres artistes i tallers similars a nivell tan nacional com internacional, estudiant les influències que va poder rebre al llarg del temps.

Natàlia Esquinas Giménez.

²² Natàlia ESQUINAS: "*Desconsuelo*, de Josep Llimona. Réplicas y variantes. La imagen del Dolor en la escultura del XIX-XX". Comunicació presentada al II Encuentro Internacional de Museos y colecciones de Escultura: Copia e Invención. Modelos, réplicas, series y citas en la escultura europea. Museo Nacional de Escultura, Valladolid, del 14 al 16 de febrer de 2013.

²³ Cristina RODRÍGUEZ i Natàlia ESQUINAS: "El Monumento al general dominicano Ulises Heureaux, de Pere Carbonell (1897)". Comunicació llegida al XIX Congreso Nacional de Historia del Arte CEHA: Las artes y la arquitectura del poder. Universitat Jaume I de Castelló, del 5 al 8 de setembre de 2012.